

ORIGINILE CREȘTINISMULUI ROMÂNESC. GRECO-LATINITATEA

1. Problema implantării creștinismului în regiunile daco-romane ce vor deveni, ulterior, românești este deosebit de însemnată în istoria romanității nord- și sud-danubiene. Mai întâi trebuie subliniate datele timpurii ale apariției noii religii în aceste regiuni: în secolele III–IV, Eusebius din Cesareea (cca 260–340), autorul unei *Cronologii* și al unei *Historia Ecclesiae*, vorbind despre Scythia Minor (cucerită în anul 28 î. Cr., anexată și încorporată, prin anul 45–46 d. Cr. în provincia Moesia, sub administrație romană), susține că evanghelizarea ei (a Sciției, dar zona, mai ales cea maritimă, era locuită de greci și de alte comunități etnice orientale) s-ar fi făcut de către apostolul Andrei (fratele apostolului Petru) în sec. I. Eusebius preia această informație de la Origenes (cca 185 – cca 252–254): „[...]după spusele tradiției (gr. *parádosis*) i-a căzut... lui Andrei, Scythia”. Emilian Popescu (2001), de la care preluăm această afirmație, adaugă: „Scythia, prin care trebuie să înțelegem o zonă vastă, atât din vestul cât și din nordul Mării Negre, adică Dobrogea de azi, sudul Rusiei și al Ucrainei” (p. 198). Textul lui Origenes să fi fost transmis de Eusebius întocmai? Specialiști, precum Adolf Harnack, D. M. Pippidi și-au exprimat neîncrederea în textul lui Eusebius editat abia în sec. XVII: pericolul interpolărilor! Controversele au urmat... (cf. Popescu 2001, p. 198–200). Alt istoric latin, Tertullian (Quintus Septimius Florens Tertullianus, cca 155 – cca 222), primul scriitor creștin de limbă latină, vorbește despre creștinarea „parților și a moesilor”, a „sarmaților, dacilor, germanilor și sciților și a multor neamuri și provincii îndepărtate”. Dar când a putut să se petreacă acest eveniment? Asemenea afirmații nu au nici o bază documentară – uneori chiar sunt contradictorii. Cu toate acestea, se poate plasa răspândirea creștinismului în Scythia Minor din cele mai vechi timpuri (sec. II–III?).

Dar de către cine a fost propagat creștinismul în aceste regiuni?

2. În logica aserțiunilor precedente, ar rezulta că, dintru început, creștinismul a fost prezent în Dacia, în primele două-trei secole. În linii generale, Pârvan (1911, p. 74) consideră că „existența creștinilor în Dacia romană înainte de anul 270 este o necesitate logico-istorică”. Această opinie „primordială” privind creștinismul timpuriu apare și acum. Astăzi, însă, teologii și istoricii apropiați de cercurile ecleziastice adaugă: a fost propagat de Apostolul Andrei. Altfel spus: creștinismul românesc are origini apostolice. Dintre cercetători, cel mai autorizat este

DACOROMANIA, serie nouă, V–VI, 2000–2001, Cluj-Napoca, p. 51-69

Emilian Popescu, care în studiul său recent (2001, p. 194–214) afirmă că (în istoria creștinismului) „în perioada de început... prioritate au cuvântul Evangheliei și credința puternică în Adevărul revelat” (p. 195). Emilian Popescu examinează cu „argumente non-testamentare” (ceea ce înseamnă lectura atentă a Faptelor Apostolilor – *Acta Apostolorum*) și cu informații religioase misiunea Sf. Apostol Andrei la sciți (Ippoliton Romanul, mort în 235, afirmă: „[...] a răspândit *Evanghelia* sciților și thracilor”), trăgând concluzia că, astfel, „se confirmă activitatea Sfântului Andrei în Scythia Minor” (p. 200). Autorul întărește aceste aserțiuni prin care se „atestă faptul că Scythia Minor de lângă Thracia a fost loc de misiune pentru Sfântul Andrei” (p. 201) și, în plus, folosește informațiile din *Calendarul gotic* (alcătuit la Acjelis, la sfârșitul sec. IV), ale cărui „origini răsăritene (tracice)” le admite (deși, după alți cercetători, datarea ar fi în sec. V) – precum și martirologiile occidentale (p. 203–204). Concluzia: „[...] avem suficiente dovezi pentru a admite evanghelizarea unei părți din teritoriul României de către Sfântul Apostol Andrei și, alături de el, de Sfântul Filip... Cei doi Apostoli au făcut misiune, aici, prin cuvânt și faptă...” (p. 205).

3. Ceea ce este confirmat de istorici – pe teritoriul Scythiei Minor – privește însă, cel mai devreme, epoca împăratului Diocletianus, primul „caesar” al Orientului imperial roman (în Occident, domnea Maximian, iar din 293 se instaurează *Tetrarchia*). Diocletianus dezlanțuie persecuții anticreștine sângeroase (303, 304, 305), care, după textele martirologice, au înregistrat (la Tomis, Noviodunum, Dinogetia, Axiopolis, Durostorum) un mare număr de martiri (soldați, în majoritate): semne ale unui creștinism implantat în profunzimi sociale – al unei armate romane (adunate din Orient), dar, probabil, și al unei populații autohtone daco-greco-romane.

Cercetările epigrafice și arheologice au confirmat datele martirologiilor creștine. S-au descoperit la Axiopolis o bazilică cu *martyricon* și la Niculișel (sec. IV: nume de martiri ce par a fi grecești: Zotikos, Attalos, Kamasis, Filippos) bazilici paleocreștine. Se pare că, începând din sec. IV, creștinii din Scythia Minor erau organizați în biserici, conduse de episcopi rezidenți la Tomis. Existau, probabil, episcopi și în alte centre importante precum Histria, Callatis, Tropaeum Traiani, Noviodunum, Durostorum etc. În această regiune s-au descoperit peste 70 de inscripții creștine din sec. IV–VII (cele mai multe, în limba greacă, mult mai puține în limba latină), ceea ce ne face să credem că mai ales comunitățile grecești primeau mai ușor creștinismul (de altfel, tot grecesc!). Au fost astfel descoperite câteva bazilici (de tip elenistic, cele mai multe) – una dintre ele chiar cu o capelă într-un palat, probabil episcopal. Se pot adăuga obiecte ale artelor „minore” (lămpi creștine, talere de argint pentru cult – toate decorate cu semnul crucii –, vase ceramice, vase de sticlă și mai ales cruciulițe de tip grecesc, de bronz și de aur etc.). O cornalină (agată roșie) a fost găsită la Constanța (Tomis): pe ea este înfățișat Hristos răstignit între figurile celor doisprezece apostoli (Pippidi 1976, p. 194).

4. Toate aceste descoperiri trimit, de asemenea, la un creștinism misionar, propagat prin cei care erau mai înainte creștinați sau prin agenți ai centrelor creștine (ecleziastice) deja constituite în Peninsula Balcanică romano-elenică. Armata Romei, colonii greci, sirieni (orientali, în general), care se găseau stabiliți pe țărmurile maritime ale Scythiei Minor, mai ales cei din Tomis, au putut fi ușor pătrunși de ideile noii religii, care se practica (probabil clandestin) printre ei. Grecii Scythiei nu puteau rămâne inerți și surzi după creștinarea grecilor din Corint, Tesalonic sau Atena, după ce se tradusese *Septuaginta* în Alexandria Egiptului.

La aceștia trebuie să adăugăm comunitățile traco-dacice autohtone. Nu greșim considerând că religia populațiilor daco-tracice se întemeia pe concepții mai spiritualizate – mistico-extatice – decât religia romanilor. De aceea s-a putut deschide mai ușor religiei creștine – acceptând-o, fie și prin sincretism. Legată de religiile orientale, dar mai ales de lumea elină, religia daco-tracilor avea un caracter politeist, în care Zalmoxis (Samolxis, Gebeleizis) era zeul principal (care, după Herodot, ar fi fost om, un sclav al lui Pythagoras). Murind, Zalmoxis intră într-o locuință subpământeană. Herodot, care are (Eliade 1980, p.38) asemenea informații de la „elenii care locuiesc în Hellespont și în Pont”, nu și le asumă cătuși de puțin, dar adaugă: „o fi fost vreun zeu de prin părțile Geției” (*ibidem*, p. 39). În plus, Herodot crede că Zalmoxis „a trăit cu multă vreme mai înaintea lui Pythagoras” (*ibidem*).

Important este însă că – scrie Herodot – „geții cred în nemurire” (se cred nemuritori): „credința lor este că ei nu mor și cel care pierde se duce la Zalmoxis” (IV, 94; apud Eliade 1980, p. 46). Chiar dacă această credință ar fi fost prezentă și la alte popoare din antichitate (perși, egipteni), „imortalizarea” existenței, fericirea *post-mortem* (după inițierea de către Zalmoxis) dădea religiei autohtone o particularitate deosebită (Eliade 1980, p. 46). Traco-dacii disprețuiau moartea (*paratissimi ad mortem*, scrie Pomponius Mela, II, 2, 18; Eliade 1980, p. 47), ba chiar credeau că, aducând ofrande, „mortul se întoarce” (un fel de reîncarnare?). M. Eliade (1980, p. 48) crede că este vorba nu de metempsihoză, ci de „imortalitatea sufletului”. Nu era această „nemurire” și esența religiei lui Iisus Hristos?

Se mai pot adăuga aici alte credințe religioase: șamanismul extatic iranian adus în Hellespont și în Pont de către coloniștii greci în contact cu mistica persană. Extazul era legat de imortalitate – amândouă elemente ale sacrului (Eliade 1980: 57; vezi și *Istoria României*, I, 1960, p. 334). Nu avem însă date despre riturile și practicile religioase ale traco-dacilor: se pare că sanctuarele (rotunde sau dreptunghiulare) construite pe vârfuri de munte sau pe terase muntoase constituiau lăcașele lor de închinare (vezi *Istoria României*, I, 1960, p. 332–335). Daicovicu (1972, p. 215–216) arată că „arheologia a confirmat caracterul chthonio-solar al religiei daco-getice” (Zalmoxis era un zeu chthonian!).

Dar toate aceste relice s-au găsit la nordul Dunării, în Dacia Romană (Transilvania). Aici se constituie cea laltă implantare a creștinismului, în Dacia (Superior), cea care a lăsat urme arheologice importante: a doua creștinare.

Este încă valabilă opinia lui Pârvan (1911), după care creștinismul ar fi pătruns în aceste regiuni nord-dunărene înainte de retragerea trupelor romane din Dacia (271)? S-ar putea confirma existența unor creștini – izolați sau în grupuri mici – în Dacia romană? Răspunsul este, bineînțeles, afirmativ. Arheologia a descoperit la Romula câteva geme sigur creștine, probabil de pe la sfârșitul sec. III (reprezentând una o cruce, iar alta, doi pești). Dar este posibilă și apartenența la secta gnosticilor basilidieni (sec. II–III). Pe teritoriul Daciei romane s-au găsit urme ale divinităților adorate în Dacia (zei orientali, divinități romane). Mithras, Isis, Serapis, Dea Syria apăreau alături de Jupiter Dolichenus, Jupiter Heliopolitanus, Hercules Invictus, dar și Baal etc. – proveniți din părțile Siriei, ale Greciei, ale Egiptului. Contopirea zeităților greco-romane cu cele locale, dacice (*Diana*) și cu cele sosite din Orientul Apropiat a adus, prin coloniști, un sincretism religios multicultural, notoriu în epocă și în regiune (ceea ce mergea împreună cu plurilingvismul). Unele inscripții se fac în comun, cu zeități din mai multe părți ale lumii antice. În Dacia, în schimb, pare a se fi format cultul sincretist al *Cavalerilor danubieni* (Eroul trac) – pare-se o sinteză dintre unele credințe populare locale și dogmele venite de departe (Orient, Roma, zei traci) pe teritoriul Daciei nord-danubiene (Dionysos, Cibeles, Nemesis, Mithras, Marte, Diana, Hekate etc.).

5. Pe lângă aceste zeități orientale pătrundea pe teritoriul din jurul Dunării, paradoxal, și creștinismul! Popescu 1994 a adus în discuția problemei creștinismului danubian aportul goților. Autorul vorbește (2001, p. 202) despre *Calendarul gotic*, precum și de „mulți martiri ai poporului got” (citând pe H. Delahaye, p. 201, n. 43, p. 202, n. 49, care a cercetat „L'église de Gothie” în *Saints de Thrace et de Mésie*, p. 201, n. 43). Se știe însă că goții erau, în cea mai mare parte, arieni, unii dintre ei fiind și „niceeni”. În aceste circumstanțe, „biserica din țara Gothiei” a simțit nevoia unei *Bibliei*, pe care a tradus-o Wulfila (Ulfila), tot astfel cum a avut martiri (Sfântul Sava „Gotul”) și o ierarhie ecleziastică proprie. Toate acestea se petrec prin sec. III–IV.

Bineînțeles, se pune întrebarea: cum s-au putut creștina goții? Ipotezele care se fac conduc într-un singur sens: prin contactele pe care au fost constrânși a le face în drumul lor sud-danubian, balcanic și, mai departe, spre Orient. În urma incursiunilor goților la sud de Dunăre (250–253: Moesia Inferior, Thracia, Illyricum) contra romanilor (bătălia de la Abrittus – azi Razgrad, Bulgaria) – despre care vorbește, în *Carmen Apologeticum*, poetul creștin Commodianus Claudius (sec. III–IV) – „les Goths ont fait de nombreux prisonniers, parmi lesquels, des chrétiens qui ont déployé une activité missionnaire parmi les Barbares” (Popescu 1994, p. 78). Autorul subliniază clar „le rôle des prisonniers (de guerre) chrétiens dans la conversion des Goths et des populations parmi lesquelles ils se sont établis”. Un exemplu: un istoric grec, Philostorgos (368–425), creștin arian, ocupându-se de viața lui Lucian de Antiochia, preot creștin și martir (285–312), sanctificat ulterior (de fapt fusese învățătorul lui Arius!), arată că în timpul împăratului Valerian (253–260) și al fiului său Gallienus (253–265), trupele goților au invadat Galateea (provincia din centrul Asiei Mici, evanghelizată de

însuși apostolul Pavel) și Capadochia (în regiunea Anatoliei), un centru creștin important (mai ales din sec. IV înainte). De aici, goții au adus numeroși prizonieri, printre care și preoți și oameni pioși, convertiți la creștinism (inclusiv pe înaintașii familiei capadochiene a lui Wulfila (Ulfila)). Bineînțeles că toți aceștia au putut răspândi ideile creștine în spațiul Dunării inferioare, până în Dobrogea.

6. Să examinăm mai atent creștinismul din aceste regiuni. În Scythia Minor, pe țărmul Mării Negre, la Tomis, Callatis, Noviodunum, Histria – ca în jurul întregului bazin al Pontului – se stabiliseră de veacuri, înaintea erei creștine, solide colonii elene, întemeind orașe și așezări mai mici (grecii veniseră prin sec. VII î. Cr. de prin regiunea Miletului – Asia Mică). De bună seamă, pe cale comercială – dacă nu și spirituală – locuitorii acestor colonii continuau a avea legături cu centrele de baștină din sud – și nu este greu de imaginat că astfel a pătruns în Scythia Minor, printre cetățenii de diverse etnii aflați acolo (greci, orientali de diverse origini etc.), ideologia creștină. Materialul arheologic confirmă această primă implantare a noii religii în zonele danubiene: în secolul III, pare a fi existat creștini în aceste teritorii (se explică astfel numărul mare de martiri menționați în textele martirologiilor creștine, din orașele Scythiei Minor). Mai târziu, din sec. III înainte, inscripțiile creștine găsite sunt, trei patrii dintre ele, în limba greacă (D. M. Pippidi 1976, p. 193). Unele dintre ele revelă relațiile Scythiei Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul – regiunile originare ale religiei creștine (tot în Scythia Minor, în secolele IV–VII, s-au găsit bazilici creștine de tip elenistic, una de tip sirian). Se adaugă, la toate acestea – așa cum am arătat mai înainte – amfore și piese de uz liturgic.

Asemenea elemente dovedesc vechimea creștinismului în Scythia Minor și pe țărmurile (de acolo) ale Pontului Euxin. Această timpurie propagare a creștinismului în zone grecești străvechi (poate chiar scitice) conduce la concluziile: 1. pe aceste meleaguri, creștinarea trebuie să fi început concomitent cu – dacă nu chiar puțin înainte de – prezența romanilor. Avem toate motivele să credem că *milites* din Legiunea V *Macedonica*, Legiunea XI *Claudia* sau din flotă (*Classis Flavia Moesica*) erau convertiți la (sau cunoșteau) noua religie a lui Hristos. Și 2. aceștia i-au antrenat pe cei ce aparțineau unor etnii și triburi diferite, chiar și pe „barbarii” goți care se găseau, la Dunărea de jos (în sudul Moldovei de astăzi), în imediata vecinătate. Într-un fel, se creștinau populații care aveau religii orientale spiritualizate (excepție făceau grecii, care au aderat la creștinism în detrimentul zeităților elenice). Despre traco-daci am arătat mai înainte: mentalitatea lor religioasă, chiar politeistă (dar avându-l pe Zamolxis), îi predispunea a accepta cu ușurință noile precepte spirituale creștine¹. Nu au rămas urme concrete, arheologice sau lingvistice, din această perioadă creștină – să o numim –

¹ Nu spre a cădea în anecdotic, menționăm că imaginația literară a lui Vintilă Horia, *Dieu est né en exil* (1960), nu ar trebui să fie desconsiderată. El a încercat să descrie cum trebuie să se fi petrecut – sociocultural – convertirea autohtonilor sciți și traco-daci, sub ocupația romană.

„primară”. Dar nici nu trebuie să înlăturăm – din cauza acestor absențe tangibile – posibilitatea originilor apostolice (Apostolul Andrei, Apostolul Filip, amândoi recunoscuți de tradiția Scripturilor) ale creștinismului românesc. Cf. Popescu (2001, p. 196, 200-201): la Odessus (Varna), Apostolul Andrei ar fi instalat chiar un episcop, pe un anume Apion (nume nonlatin!).

Iată de ce credem că, în zonele Dunării de Jos și în Scythia Minor, trebuie să fi avut loc prima creștinare de pe teritoriile aflate sub dominația Romei².

În perspectivă istorică, trebuie să ținem seama de faptul că monumentul *Tropaeum Traiani* – Adamclisi datează din 109 – atestă astfel prezența romanilor și a Imperiului Romei în aceste regiuni. Tot astfel – să nu uităm – că în 105–106, Dacia vestică (Transilvania de centru și de sud-vest, Banatul etc.) se găsea sub stăpânire romană (Dacia Felix!). Datele istorice se suprapun: creștinismul „primar” și ocupația romană și, bineînțeles, începuturile romanizării sunt aproape concomitente – deci cu atât mai greu de deosebit.

7. Și totuși, deosebiri există! În Scythia Minor, în sec. III apar martirii creștini. Popescu (1994, p. 80): „[...] la première mention écrite concernant les chrétiens de la Dobroudja date de 290, lorsque les deux martyres orientaux, Epictète et Astion, trouvèrent la mort à Halmyris, au temps des persécutions de Diocletien”. Popescu (1994, p. 81 și urm.) vorbește de „120 chrétiens” care au fost martirizați sub Dioclețian, și chiar de „Evangeliuș”, episcop de Tomis (290), și de succesorul său, un anume „Ephraem”, citându-l pe H. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918, p. 23-32.

8. Bineînțeles, nu puteau să lipsească, atât înainte de prezența romană, în lumea greacă de acolo, cât și după integrarea Scythiei Minor (*Mikra Scythion*) în Moesia Inferior (după sec. III devine provincie romană), misionarii propagatori ai creștinismului (nu ar fi exclus să-l fi întâlnit, acolo, și pe Ovidiu!).

Interesant ar fi să aflăm din care centre ale religiei creștine răspândite în Peninsula Balcanică, în sec. III, proveneau acești misionari, unde se afiliu creștinii (din bazilici) sau se hirotoniseau preoții acelor timpuri vitrege de clandestinitate. S-ar putea să găsim un răspuns luând în considerare episcopatele de pe linia Dunării inferioare (Durostorum, Axiopoli, Dinogetia) sau din Remesiana (în Dacia Mediterranea)³. Popescu (1994, p. 213) consideră că, la sfârșitul sec. III, Tomis ar

² Ne explicăm astfel și creștinismul de formă latină, care s-a transmis de-a lungul veacurilor. (Credem însă că afirmațiile lui Dan-Horia Mazilu – *Recitind literatura română veche*, I, București 1994, p. 9 –, care vorbește de „intervenții grecești și ariene”, „limpeziri” și „delimitări” în „creștinismul latin primar” sunt, în cel mai bun caz, exagerate. „Delimitările” sunt ulterioare primei evanghelizări.)

³ În sec. III–IV existau, în Dobrogea paleocreștină, preoți (și chiar episcopi: Popescu 1994, p. 214–216, a întocmit o primă listă de conducători-ierarhi ai organizațiilor bisericești de acolo). Nu se confirmă însă afirmațiile din *Istoria României* (I, 1960, p. 441) privitoare la faptul că până în epoca lui Constantin cel Mare (306–377), „nu ar fi putut exista comunități creștine și monumente” în

fi putut fi centrul unei organizații episcopale (care a devenit *Metropole*, mitropolie). Dar trebuie adăugat: centre religioase care, în sec. IV (după sinodul din 325), sunt câștigate de doctrina „eretică” a lui Arie (arianism) (nonniceean).

9. În părțile de nord ale Dunării de Jos, în *Gothia*, existau organizații ecleziastice creștine (bineînțelese, și acestea legate de capitala Imperiului, de Bizanț). Între goții din câmpia munteană și de la Dunărea de Jos se găsea, ca episcop consacrat la Bizanț, Ulfila (Wulfilas) (311–384), got după tată, grec după mamă, devenit episcop-misionar al goților (341). În jurul său se creează o organizație bisericească⁴ (vizi)gotică – care, conform „calendarului gotic” de la Acjelis (sec. IV – vezi *supra*) oficia – foarte probabil – creștinări în ritul Sinodului din Niceea, 325. O bună parte dintre cei creștinați era însă atrasă de creștinismul nonniceean, aderând la doctrina lui Arie. Toleranța religioasă pe care o afișau căpeteniile gote ia sfârșit prin anul 348, când, sub Aorich și Atanarich, încep sângeroase persecuții împotriva creștinilor. Misionarul Sabba (Sf. Sava Gotul), martirizat în anul 372, era unul dintre cei sacrificați. Către sfârșitul vieții, Ulfila (Wulfilas) însuși acceptă ideile arianismului și, împreună cu un grup de adepți, trece în sudul Dunării, în Imperiul Roman (la Nicopole), unde păstora Aumentius (379–383), un discipol al său – și acesta adept al arianismului⁵. Împăratul Theodosius (între 379 și 395), făcând din creștinism o religie de stat (380), a adus un număr mare de convertiri la creștinism, în zona danubiană și în Scythia Minor. Persecuțiile încetează. Creștinismul este biruitor în aceste teritorii.

10. Aceste constatări par a confirma originile greco-orientale ale creștinismului propagat în Scythia Minor – și ridică datările paleocreștine către sec. II–III. De aceea nu putem exclude cu ușurință misiunile apostolice ale Sf. Andrei, care, după tradiție, pare a fi fost „apostol al Thraciei și Scythiei”, dar și ale Sf. Filip. În orice caz, o afirmație precum aceea a lui Fischer (1985, p. 44) privind „caracteristica fundamentală a creștinismului din nordul Dunării, aceea de a fi de limbă latină” merită să fie – în relație cu Scythia Minor – considerată cu prudență. Fischer continuă: „[...] folosirea unor simboluri creștine în limba greacă nu

regiunile (ulterior) românești. Se cunoaște numele episcopului-martir Evangelius (către sfârșitul sec. III); Popescu 2001, p. 205, menționează numele unui martir militar din armata romană a Scythiei (s-ar fi putut să existe creștini și în celebra Legiune *Macedonica* adusă de Traian în aceste părți). În ce-i privește pe martirii de la Niculițel, ei și-au pierdut viața în timpul persecuțiilor lui Decius (249-251): numele lor sunt grecești și orientale.

⁴ Popescu (2001, p. 207) expune situația Bisericii din „Țara Gothiei”, *Gothia*. Legat strict de Bizanț și de normele canonice bizantine, creștinismul goților „a dat numeroși martiri, a creat mănăstiri”, iar din sec. IV, în această organizație religioasă „s-a implicat Biserica din Scythia și, direct, Statul bizantin prin ierarhi (Bretanion, Gerontie (Terentius) și Teotim I)”. Doi misionari în aceste locuri sunt cunoscuți (Eutihie și Sava / Sabba Gotul). „Goții de la Istru”, creștinați, au fost reprezentați la Sinodul din Niceea.

⁵ Trebuie menționat însă că arianismul goților este și mai puternic după 376, mai precis după alianța cu Împăratul Valens, el însuși arian. După cum cu dreptate observă Răzvan Theodorescu, „arianismul gotic a provenit din lumea romană a sec. IV” (comunicare orală).

înseamnă însă cu necesitate că cei care le-au gravat vorbeau grecește” (*loc. cit.*, p. 45). Autorul are dreptate, dar... Pentru cine, pentru care cititor au fost gravate – dacă nu pentru grecofonii locali, creștinați? În aceste regiuni, „grecitatea” și „latinitatea” creștinismului coexistau.

Nu credem deci a greși prea mult considerând că, cel puțin în zona Scythiei Minor, prima implantare a creștinismului s-a făcut în limba greacă și în limba latină. Regiunea era, cel puțin, bilingvă. Popescu 1994, p. 205 susține că „în cetățile vest-pontice și într-o zonă limitrofă, cultul se oficia în limba greacă; în teritoriul rural și în așezările de pe *limes*-ul dunărean, cu o populație predominant latinofonă, în limba latină”.

Este demnă de reținut expresia lui N. Iorga: „creștinism dunărean și balcanic”.

11. Această primă pătrundere a creștinismului în regiunile sud-estice ale teritoriilor noastre – Dunărea de jos, „Gothia” și Scythia Minor – într-un conglomerat etnic, a fost urmată – aproape concomitent – de invazia romanilor în Dacia carpatică de vest (războaiele dacice 101–102, 105–106). Țara lui Decebal devine *Dacia Capta* și, după aceea, *Dacia Felix*, provincie a Imperiului Roman. Începea a doua creștinare.

Pe drumurile pe care pătrundeau în nordul Dunării armatele romane, pătrundea și creștinismul! Pe drumurile de munte care duceau spre Sarmizegetusa, o dată cu armatele romane aduse din / prin Peninsula Balcanică (mai ales cele sosite din Thracia și Moesia), se implantau, treptat, în zonele ultracarpatică ale Daciei (transilvane), ideile noii religii. Cu un oarecare timp înainte de războaiele dacice, au fost semnalate pătrunderi însemnate de negustori romani (probabil și greci) în nordul Dunării, în relații comerciale cu Moesia Superior, astfel încât (așa cum a arătat C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Viena 1901, p. 12) „limba latină era cunoscută în ținuturile Dunării” încă înainte de sosirea militară și instalarea administrativă a Romei imperiale.

Adus-au oare aceștia (negustori, soldați, administrație, coloniști romani) și elemente ideologice ale noii religii a lui Iisus Hristos? Istoricii (Giurescu 1971, p. 165) răspund pozitiv la această întrebare: „[...] nu este exclus ca printre coloniștii aduși de Traian să fi fost și creștini” (cazul Legiunii V Macedonica adusă din Balcani în Dacia). În general, istoricii români suprapun situația din Scythia Minor cu cea din Dacia Traiană și ajung la concluzia că este vorba de un singur creștinism, „daco-roman”. Am văzut însă că cele două acțiuni de creștinare trebuie atent deosebite.

În Dacia romană, armata imperială a lui Traian a pătruns pe alte drumuri. Densusianu (1901, p. 206-208), precum și regretatul și, în România, prea puțin cunoscutul E. Lozovan (1962, p. 356 și urm.), au urmărit aceste căi de comunicație cu Roma. Cea mai mare parte a armatelor romane a intrat prin vestul Peninsulei Balcanice: pornind de la Aquileia spre Illyricum și Pannonia sau pe via Apollonia, pornind din Italia centro-meridională (Brindisi) prin Dalmatia și, de aici, spre nord (Moesia) (Sirmium – Naissus – Ratiaria) sau spre est (Serdica, Philippopolis –

Hadrianopolis). Bineînțeles, dincolo de Dunăre, după Drobeta, se pătrundea în Dacia prin Sarmizegetusa (apoi, mai târziu, Potaissa – Apulum – Porolissum). În aceste regiuni, noua religie creștină nu se răspândise încă așa precum în părțile orientale ale Peninsulei Balcanice. De aceea evanghelizarea acestora s-a făcut mai anevoios, mai neomogen și într-un timp mai îndelungat, în orice caz ulterior celui în care se creștinaseră Scythia Minor și regiunile orientale (Dunărea de Jos). Aici apar monumente creștine databile către sfârșitul sec. III și mai ales în sec. IV (adică în timpul lui Constantin cel Mare) – ceea ce poate fi rodul unor acțiuni propagatoare anterioare.

Cât de vechi?

În această perioadă armatele romane se pregăteau să se retragă sau se retrăseseră din Dacia nord-dunăreană „traiană” și se instalaseră în „Daciile” aureliene (*ripensis, mediterranea*). Deci problema creștinismului în aceste zone era legată de prezența și, apoi, de retragerea romanilor, de romanizare și de evenimentele socioculturale corespunzătoare.

Trebuie – credem noi – să deosebim două momente. Mai întâi, răspândirea (secretă) a creștinismului. Aceasta trebuie să se fi făcut în timpul ocupației romane a Daciei (transilvane). După câte ne mai este dat a cunoaște, creștinismul se propaga în mediile urbane și în cele militare. În *urbes* și în *castra*, civili și militari trebuie să fi fost purtători ai convingerilor religioase creștine. În schimb, creștinismul pătrundea mai greu printre locuitorii din așezările rurale – care, ca și în alte zone ale Imperiului, rămâneau fideli religiilor și zeităților tradiționale (cimitire de incinerare ale dacilor au existat până în sec. IV–V). Trebuie știut însă că, în Dacia romană, apar rareori urme ale unor centre religioase creștine (precum în Dobrogea). Centrele creștine (în sec. V–VI, deci în epoca postromană) sunt situate în sud, în Oltenia și pe linia Dunării (Sucidava, Slăveni, Romula).

În ceea ce privește însă al doilea aspect, căutând urmele concrete ale creștinării, problemele se complică. Mai întâi trebuie să semnalăm absența martirilor. Retragerea armatelor romane (271), abandonarea administrativă a Daciei nord-dunărene, dar și nelocalizarea comunităților creștine (pe lângă ruralizarea vechilor *urbes* și dispariția unităților militare) au conferit creștinismului din vestul ultracarpatic romanizat al Daciei o caracteristică deosebită.

A doua creștinare a teritoriilor carpato-danubiene, ulterior românești, trebuie considerată ca o creștinare neomogenă, difuză, descentralizată – dar o creștinare romană, de bună seamă, în limba latină. În ce măsură, în evoluția istorică a creștinismului propagat la nordul Dunării, în ținuturile noastre, limba latină a predominat asupra limbii grecești (care, de bună seamă, trebuie să fi fost utilizată în conglomeratul multicultural al creștinismului dobrogean-dunărean) – rămâne o problemă irezolvabilă astăzi.

De aceea avem anumite rezerve față de cei ce leagă direct (și... „patriotic-creștin”!) creștinismul românesc de „latinitate”, cu atât mai mult de „continuitatea” și de „formarea poporului român”.

12. Este adevărat că primele vestigii creștine din Transilvania provin din puțin cunoscute localități rurale (spuneam mai sus că paleocreștinismul, în Dacia romană, nu avea centre religioase), răspândite pe teritoriul romanizat, și s-au făcut cunoscute prin descoperiri arheologice: obiecte de cult și cimitire creștine. Cea mai importantă dintre acestea este inscripția – *ex voto* de pe candelabru – *donarium* din Biertan (*ego Zenovius votum posui*) care datează însă din sec. IV. S-a găsit (pare-se) și un vas cu crucea încrustată și cu inscripții aproape identice la Moigrad-Porolissum (Stoicescu 1980, p. 154), chiar dacă sursele de semnalare nu sunt prea sigure. Inscripții creștine au apărut în estul Transilvanei (jud. Covasna), lămpi de lut, de bronz (pentru cult); la Cluj, Dej, Turda, precum și în Banat. D. Protase, în *Problema continuității în Dacia, în lumina arheologiei și numismaticii* (București, 1966), și mai ales lucrarea fundamentală a celor doi arheologi cunoscuți, Nicolae Gudea – Ioan Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români* (Cluj, 2002), au adus importante „mărturii arheologice paleocreștine” din Dacia traiană. Importantă este și bazilica de la Slăveni – Olt (în nord-estul Munteniei), unde s-a descoperit și un castru roman (pe *limes Alutanus*), ca și la Romula (azi Roșca – Dobroloveni, jud. Olt). Se adaugă la acestea bazilica creștină de la Sucidava, unde – ca și la Slăveni și la Romula – pare a fi fost un centru creștin însemnat. Dar toate acestea provin din epoca postromană (sec. V–VI). Mai târzii sunt cimitirele creștine descoperite în Transilvania (Stoicescu 1980, p. 154) (în sec. IX–X), la Ciumbrud-Blandiana, Deta, Galoșpetreu etc.)⁶.

Împreună cu cimitirele (de incinerare) – atribuite dacilor – aceste descoperiri arheologice au fost interpretate de istoricii români ca o dovadă a „continuității” daco-romane. Creștinismul, „latinitatea” și „continuitatea” deveneau, astfel, legate între ele.

Cel mai recent studiu tributar acestei idei aparține lui Madgearu (2001). Autorul examinează cu atenție „descoperirile arheologice [care] pot sprijini ideea continuității dintre creștinismul daco-roman și cel românesc”, „raportul dintre romanizare și creștinare”, precum și „rolul jucat de creștinism în desăvârșirea sintezei daco-romane” (p. 11). Aceleași afirmații („procesul de romanizare și procesul de evanghelizare au fost interdependente”) le întâlnim și la Gudea – Ghiurco (2002, p. 131). Nu sunt ele, după cum credem noi, prea categorice?

Dar, după cum arătam mai înainte, în această a doua pătrundere – în vest – a creștinismului la nord de Dunăre, nu s-au descoperit martiri creștini. Această absență trebuie bine înțeleasă și interpretată. Deși ar fi „verosimil” să presupunem că, în Dacia romană, printre noii veniți erau și creștini (militari, civili) care puteau face cunoscută noua religie – dovezile arheologice sunt „foarte puține” (Popescu 2001, p. 208). Dar cu retragerea din 271, Dacia traiană nemaifiind între limitele Imperiului, nu a mai cunoscut suferințele și martiriul din timpul lui Dioclețian (Caius Aurelius Valerius, 284–305) și mai ales al lui Galerius (Caius Galerius

⁶ Bineînțeles, anticele cimitire dacice de incinerare, de la Sărățeni, Soporul de Câmpie, Bratei, Iernut – datând din sec. IV – s-au păstrat.

Valerius Maximianus, 293–311), care a dat, înainte de moarte, un „edict de toleranță”, 311. De aceea se înregistrează nume de martiri numai în regiunile sud-danubiene ale Imperiului Roman.

Cum s-a răspândit creștinismul în Dacia transcarpatică romană și de ce organizații ecleziastice depindea el? Întrebări greu de rezolvat! Putem totuși admite că noua religie s-a propagat, în aceste regiuni, prin „agenți” convertiți la creștinism în comunitățile creștine din dreapta Dunării. În *Istoria României* (1960, p. 629–630) se specifică: „[...] adepții noii credințe..., orientali, care nu în Dacia s-au convertit la noua religie, ci în ținuturile de unde erau originari. Așa par cel puțin să indice câteva geme numite *abraxas*, talismane ale adepților sectei gnosticilor, descoperite în câteva localități din Dacia romană, la Porolissum, în Transilvania, la Romula și la Orlea, în Oltenia”.) Gudea – Ghiurco 2002 au prezentat – pentru sec. II–IV – un tablou cuprinzător.

De aceea s-a putut afirma că, în Dacia romană, creștinismul se va fi propagat „mai mult din om în om”, prin contactul direct cu creștini veniți din Imperiu și, *Istoria României*, 1960, p. 633 *dixit* – nu prin misionari. Absența unor „misionari”, chiar a unor *chorepiskopoï* având sarcina de a răspândi și organiza sumar creștinismul la nordul Dunării nu pare o ipoteză convingătoare. Centrele creștine de pe malul drept al Dunării (Ratiaria, Sucidava, Dierna, Constantiniana Daphné, Durostorum etc.) aveau puterea de a propaga și de a „supraveghea” creștinismul în Dacia romană, mai ales în epoca postromană. Iar când, în sec. VI (535), Iustinian I întemeiază arhiepiscopia Iustiniana Prima, organizarea creștinismului din fosta Dacia Romana capătă consistență canonică și mai bine conturată. Trebuie subliniat însă caracterul popular difuz, răspândit, sociocultural, „de jos în sus”, pe care l-a avut această a doua creștinare a teritoriilor carpato-danubiene.

13. În asemenea circumstanțe, trebuie să luăm în discuție limba în care s-a putut propaga creștinismul și în care s-au putut ține primele oficii religioase. Răspunsul este simplu: în Dacia romană, cea de a doua pătrundere a creștinismului nu s-a putut face decât în limba latină. Putem adăuga, aici, și textele ecleziastice creștine scrise în latinește. Niceta, episcopul de Remesiana (cca 359–cca 420), căruia i se atribuie predicări evanghelizatoare la nordul Dunării, a scris o serie de lucrări (predici, imnuri religioase, un catehism) în limba latină. De asemenea, în latină a scris Auxentius (discipol al lui Wulfila, episcop de Durostor, dar originar din Dacia) (Mihăescu 1978, p. 5-9) – se pare o latină simplă (*ibidem*).

Romanizarea – în Dacia intracarpatică – a putut să devină o creștinare a unor comunități disparate autohtone. De bună seamă, zonele în care nu au pătruns romanii și armatele lor (poate zonele așa-numiților „daci liberi”), precum și zonele rurale au rămas noncreștine⁷.

⁷ O „tradiție” consemnată pe piatra tombală din bazilica din Tours a Sf. Martin de Tours (născut în Panonia, 315 – Tours 397), soldat roman, devenit, după convertirea la creștinism, călugăr militant și episcop de Tours, ar menționa numele *dacilor* printre „triburile diferite” din Europa

Dar pentru cea dintâi implantare a creștinismului – aceea din Scythia Minor, pe țărmul vestic al Pontului și în părțile estice extreme ale Dunării inferioare – într-o regiune plurietică, trebuie să ținem seama și de limba greacă. Aceasta trebuie să fi fost limba misionarilor, a primilor „noștri” martiri creștini (Epictet, Astion, Kiril, Kindeas, Tasios, Zotikos, Philippos, Kamasis ș.a.) – aceasta era și limba unei mari părți dintre inscripțiile descoperite în aceste zone. Nu putem exclude întru totul cunoașterea limbii latine.

14. Cu toate acestea, în terminologia creștină românească predomină – în mare număr – elementele latine.

Termenii creștini fundamentali sunt latini. O excepție ar putea face termenul *chileisa*, *chiraleisa*, descoperit de Romulus Todoran în graiurile Transilvaniei de vest. Chiar dacă termenul principal (lat. *sanctus* > rom. *sân(t)*) este latin, trebuie să constatăm că sfinții originari românești, cei mai „populari”, sunt sfinții care au nume grecești și sunt onorați mai ales în biserica răsăriteană: ei au nume transmise direct din latină (*Sâ(n)medru*, *Sumedru* = *Sanctus Demetrius*, *Sâ(n)nicoară* = *Sanctus Nicolas*, *Sânvăsâi* = *Sanctus Basileos*, *Sântilie* = *Sanctus Elie* etc.), cu tratamente fonetice latinești (-l- > -r-, l + y > i; excepție face grupul -tr- > -dr-, în *Sâ(n)medru*, dar nu în *Sâmpetru* = *Sanctus Petrus*). Interesant, pentru limba română, este termenul *sărbătoare* = *servatoria (dies)* din *conservatoria* „zi de respectat / păstrat”, precum și termenii (mai noi) *Floralia* > *Florii*, *Rosalia* > *Rusalii* (în care, într-un caz, l + y este eliminat, în celălalt caz, păstrat). O anumită iregularitate de transmisiune fonetică domnește în terminologia religioasă latină trecută în română: *christianus* devenit *creștin*, cu -șt- conservat, *Paschae* devenit *Paști*, precum *nascere* > *naște*, *scio* > *știu*, dar *pastionem* a devenit *pășune* (cu -sti + vocală > -ș-).

Conceptele fundamentale ale religiei creștine sunt, de asemenea, exprimate prin cuvinte de origine latină (sau greco-latină): *biserică*, *Dumnezeu*, *cruce*, *boteza*, *cumineca*, *înger* sunt termeni general românești, în nordul și în sudul Dunării. În româna de nord apare *rugăciune* (exista și *urăciune* – *oratio*), tot astfel cum o serie de termeni sunt de origine – târzie – bizantină (*Florii*, *Rusalii*). Interesante probleme pun *Crăciun* (*creatio?*, *callatio?*), *Paschae* (cu grupul *șce/sce* devenit *ște*, ca în elementele slave (Niculescu 1999)), dar și *basilica*, termen latin bizantin (gr. *Basiléos*), răspândit și în Romania occidentală (fr. *baseille*, friul. *basilianum*, reto-rom. *baselgia*, *basuche*, dalm. *basalka* etc.). Să adăugăm numele zilelor săptămânii (mai ales *duminică* – *dies dominica*), termenii *sanctus* > *sânt*, *păresimi* (*quadragesima*), termeni precum (a) *lega* „interzice” (*cârneleagă* < *carnem ligat*, *câșleagă* < *caseum ligat*), a *lăsa* (*laxare*) „abandona” (cf. *lăsarea secului*), fără a mai menționa și alți termeni (lat. *templum* > *tâmplă?*).

centrală care „au primit contract pios cu Iisus”. Nu cumva este vorba de dacii noștri „liberi”? O simplă ipoteză – în măsura în care o inscripție laudativă, mult ulterioară, poate fi luată în considerație, iar numele *Daci(a)* a fost atribuit, în evul mediu, mai multor comunități etnice –, fără nici o rigoare istorică.

Acești termeni trebuie examinați cu atenție: nu sunt toți, în egală măsură, probanți. Bunăoară, *Dumnezeu – Domine-Deus*, prin forma de vocativ, acuză o origine sacrală de serviciu religios – ceea ce nu a fost definitivat decât târziu, prin sec. IV (în timpul lui sau după Constantin-împăratul). Trebuie să menționăm însă și pe *Deus* > rom. nord-dunărean *zău* și rom. dial. (la Brișeni) *zotecuște* < lat. *Deus te co(n)stet* – ceea ce poate fi anterior acestei epoci. O mențiune deosebită merită și *Rusalii* < lat. *Rosalia*. Cesare Alzati consideră (într-o comunicare orală) că această imagine *sui-generis* aparține creștinilor orientali: după tradiția orientală, asupra Apostolilor reuniți spre a celebra *pentacosté*, a cincizecea zi după Paște, nu flăcări sau pale de foc, ci coborâre de petale de trandafir s-au arătat asupra lor (*rosa – rosalia*, sărbătoarea rozelor). Adăugând și termenii de mai înainte (*Paște, creștin*, poate și *Crăciun*) avem dreptul a presupune că ei sunt rezultatul unor intruziuni terminologice ulterioare: sec. VII–VIII (O. Densusianu considera *creștin* un termen tardiv).

Există deci în vocabularul creștin românesc mai multe straturi terminologice, poate chiar mai multe zone ecleziastice – pe care nici lingvistica, nici teologia nu le-au depistat încă. Ceea ce putem însă întrevedea este faptul că, pe lângă, foarte probabil, un (destul de) redus stoc de termeni creștini latini primari (*cruce, botez, înger, duminică* etc.), pe care îi regăsim în celelalte limbi romanice, româna (mai ales în nordul Dunării) dispune de termeni proprii (*Crăciun, Rusalii, Florii, rugăciune* etc.), care își caută încă o explicație clară. Cercetarea lingvistică nu a „coborât” încă în stratificarea lexicului nostru religios: nu toți termenii latini pe care îi cunoaștem și cu care argumentăm creștinismul nostru „daco-roman” (latin etc.) au pătruns în limba romanică ce devenea română, în același timp, în aceleași condiții. O stratigrafie teologico-lingvistică este absolut necesară (mai ales în ceea ce privește nordul și sudul Dunării, dar și în nord, regiunile de vest-nord-vest, în care apar semnalate conservări și divergențe). Dar ea suferă încă de absența unor date cultural-istorice cunoscute.

15. Cu toate acestea, o serie de clarificări ar fi putut aduce – dacă i s-ar fi acordat însemnătatea cuvenită – Caragiu Marioțeanu 1993. Autoarea, apărându-și, cu obiectivitate științifică, propria sa etnie, examinează (ceea ce alți lingviști, tot aromâni, nu au făcut!) terminologia creștină aromânească: „il faudrait admettre que les Aroumains sont les premiers chrétiens parmi les peuples romans: le chemin des Apôtres, venus de l’Asie Mineure par Byzance vers Rome ne passait-il pas par ces regions?” (p. 55).

Întrebarea autoarei merită atenție.

Mai întâi, așa cum am arătat, în ciuda dezvoltării în comun (până în sec. IX!) și a terminologiei creștine fundamentale identice, între românii din nord și cei din sud apar, în acest domeniu lexical, deosebiri evidente. Absența unor termeni latini precum *Florii, rugăciune* (ar. *urăciune*) și prezența altora, tot latini, de felul lui *lălătoare* (lat. *laboratoria*), *mi simnez* „mă închin” (lat. *signum*), *mârșinedzu* (lat. *marsianus, marcidus*) „postesc”, *țeară* (lat. *cerra*) „lumânare”, *vătăma* (lat.

victimare) „sacrifică”, *yizmaciunu* (lat. *vindematis*) „septembrie”, probabil și alții, ar putea dovedi existența a două regiuni (dioceze?) în conglomeratul românofon primitiv, nord- și sud-dunărean. Scriem *ar putea*, cu unele dubii. Pentru că, din același studiu, reiese că majoritatea termenilor latini, fundamental creștini, sunt comuni, începând chiar cu termenul *crîștinu* / *crăștinu*; se pot adăuga *Crăciun*, *Sân-Chetru*, *Sân-Medru*, *Stă-Măria*, *Dumnidză*, *bâsearică*, *pâtedzu* (dacorom. *boteza*), *preftu*, *înyedzu* „înviez”, (*i*)*nâlțari* „înălțare”, *câșleagă* etc. etc.

16. Când, cum și, mai ales, unde s-au creștinat aceste comunități românofone – despărțite, de la o anumită vreme, de trunchiul românesc aflat în nordul Dunării? Este de mirare faptul că nici unul dintre istoricii și teologii noștri nu le-a luat în seamă în cercetarea istoriei creștinismului românesc. Sunt oare acestea „primele comunități romanice creștinate”? Este adevărat că, din *Faptele Apostolilor*, rezultă trecerea (apostolului Pavel) din Antiohia, în Cipru, în Peloponez (Corint), în Rodos – dar, câteodată, călătoria s-a făcut „pe apă”, cu „corabia”. Pavel a trecut prin Macedonia, în Tesalonic și a ajuns în Atena (*Faptele Apostolilor*, cap. 17–18), dar „după obiceiul său” intra mai ales în sinagoga iudeilor („și a vorbit cu ei din Scripturi”). În Atena însă a vorbit și în Areopag, propovăduind „învățătura nouă” – unde a fost ascultat de „atenieni și de străinii care stăteau în Atena”; cap. 17, v. 21) – dar scopul esențial al propovăduirii apostolice (a lui Pavel) era convertirea evreilor – „a dovedi iudeilor că Iisus este Hristos” (cap. 18, v. 5). Nu o dată *Faptele Apostolilor* menționează că acțiunile Apostolului Pavel (și ale celor ce-l însoțeau) se adresau în special evreilor. Creștinismul, la origini, a fost o problemă teologică internă, ebraică.

S-ar fi putut converti la creștinism, în aceste condiții, și comunități latinofone – în plus, pastorale – din regiunile muntoase ale Greciei de nord? *Faptele Apostolilor* menționează, în aceste părți, numai zonele maritime (Tesalonic, Cipru, Corint, Rodos) unde Paul și ai săi ajungeau „în corabie”. Bitinia se găsea pe țărmul Pontului Euxin. Numai Antiohia, metropola siriană a începuturilor creștinismului, era în *retro-terra*.

Dar putem oare presupune că aceste prime acțiuni apostolice se făceau în limba latină? *Faptele Apostolilor* arată că apostolul Pavel predica în limba ebraică (în Aeropagul din Atena, poate, în limba greacă? sau în latină?). Ipoteza utilizării limbii Romei în peregrinările apostolului Pavel – și, mai ales, contactele cu latinofonii – care, după cum crede Matilda Caragiu Marioțeanu, ar fi urmat să devină „primul popor romanic creștinat” – au puține șanse de a corespunde adevărilor istoriei apostolice.

17. Studiul Matildei Caragiu Marioțeanu deschide însă interesante perspective de înțelegere a evanghelizării primordiale, originare, din Scythia Minor. Și aici creștinismul trebuie să fi pătruns *de timpuriu*, în cetățile elene, de pe țărmul Pontului Euxin, *via mare* („în corabie”!). Putem presupune că propagarea lui s-a făcut în limba greacă; ulterior, probabil, și în latină. (O *via terra*, trecând prin Peninsula Balcanică, nu poate fi luată în considerare decât mai târziu,

începând din sec. III, când goții, în război cu Imperiul Roman de Răsărit, aduceau la Dunăre, din Orientul apropiat, prizonieri creștinați; este cazul părinților lui Ulfila(-Wulfilas), originari din Capadochia.)

Rezultă din cele de mai sus că procesul de creștinare a comunităților latinofone ce deveneau românofone – aromânii – nu s-a putut efectua decât *ulterior sec. III*, într-o regiune terestră, în ambianță latină și, mai ales, *împreună* cu romanofonii de la Dunăre și de la nord de Dunăre. Împreună cu aceștia, terminologia lor creștină – originară greco-latină – s-a slavizat, prin subordonări culturale și ecleziastice balcanice, după care, intrând în organizarea Greciei ortodoxe, s-a grevizat. Matilda Caragiu Marioțeanu distinge – cu dreptate – terminologia creștină primară de cea „ortodoxă” ulterioară, grecească.

18. Între cele *două* creștinări nord-dunărene și creștinismul aromânilor din sudul Dunării există același punct central comun: *Bizanțul!* Inscriptiile – atât cele din Dobrogea, cât și cele din Transilvania – poartă simbolul creștin, crucea, în forma crucii grecești-bizantine (cu cele patru brațe egale). Amândouă căile de pătrundere a creștinismului la nordul Dunării porneau „de la organizațiile religioase din Bizanț. Creștinismul nostru greco-latin din Scythia Minor este bizantin. Tot de Constantinople este legat, prin Iustiniana Prima și Grecia (mai ales începând din sec. VIII), și creștinismul nostru latin (să-l numim „occidental”?) din Dacia Romana – intracarpatică. Aceste legături genetice și ierarhice au existat dintru început, dar s-au dezvoltat și întărit începând din sec. IV (după Edictul din Milano al lui Constantin cel Mare), în sec. V–VI, sub Iustinian I – și s-au definitivat o dată cu trecerea mitropoliei („occidentale”) iustinienne din Illyricum sub jurisdicția Bizanțului (sec. VIII).

Vedem astfel cum creștinismul românesc a urmat soarta... Imperiului Roman: a început pe vremea marilor cuceriri imperiale ale Romei, dar a rămas fidel, după divizarea Imperiului (385) și căderea Romei sub Heruli (476), Orientului romano-grec. În sec. VII (după 602), pe măsură ce Imperiul Bizantin se greviză, creștinismul nostru devenea, în totalitate, oriental, greco-bizantin. De la primele pătrunderi ale noii religii în spațiul dunărean-carpatic și până astăzi, în straturi socioculturale și ideologice succesive, creștinismul românesc a fost legat de Bizanț. Episcopia de la Tomis, îndeosebi, era coordonată de eminente personalități ecleziastice din Constantinopol (Brettanion, Gerontios, Teotin I, Ioan Cassian), care au făcut din ea un important centru bisericesc oriental (cf. Andrei Timotin, *Paleocreștinismul carpato-danubian*, în „*Archaeus*” II, 2, III, a).

Și totuși, încercarea de separație între cele două zone creștine (cea din Scythia Minor și cea din Dacia Romana) a existat. În 535, Iustinian I a întemeiat, la Tauresium, mitropolia Iustiniana Prima. Aici se oficia în limba latină: regiunea Illyricum (în care intra și Grecia), precum și zonele nord-dunărene intracarpatic subordonate acestei mitropolii erau, implicit, legate de Roma – până prin sec. VIII. Începând din acest secol, și Iustiniana Prima intră sub jurisdicția religioasă a Bizanțului. În toată această vreme, regiunea creștinată timpuriu a Scythiei Minor

(ulterior încadrată în provincia Moesia Inferior) a fost dependentă de Bizanț. Grecia constantinopolitano-bizantină era victorioasă, de la vest la est, în toată Peninsula Balcanică. Autoritatea Bizanțului a guvernat, până la urmă (sec. IX–X – sec. XIV–XV) întreaga viață creștină în aceste regiuni.

19. Se desprind de aici primele concluzii privind originile creștinismului românesc. Vechimea creștinării noastre se pierde în negura primelor două-trei secole ale erei creștine: în *Scythia Minor*, pe țărmul pontic, mai întâi, în *Dacia* cucerită de romani, după aceea. Dacă în *Scythia Minor* legăturile cu Imperiul Roman au fost mai puțin implicate în difuzarea noii religii – care era, în schimb, răspândită printre greci, *Dacia* lui Traian (*Dacia Felix*, *Dacia capta* etc.) a fost creștinată – și a rămas ca atare – în limba latină. *Dacia* traiană a fost creștinată într-un „al doilea val”.

Propagarea creștinismului – prin Apostolii Andrei și Filip sau prin misionari – s-a făcut „de la om la om” (fr. *de bouche à l'oreille*), în adâncă taină și, foarte probabil, în greacă și în latină. Cei care aveau la religia lui Hristos aparțineau unor comunități etnice diferite – autohtone și „barbare” – și unor structuri sociale inferioare, pare-se, mai mult în centre urbane. Dar, deși în Occident *paganus* „locuitor al satului” era sinonim cu „necreștin(at)”, de-a lungul Dunării (pe lângă *Durostorum*, bunăoară) și în *Illyricum* sunt semnalati și creștini de origine rurală („țărani”). Martirii creștini din părțile Dunării, prin sec. III–IV, aparțineau unor medii sociale modeste (veterani, presbiteri, un grădinar, o femeie – cf. Panaitescu, 1969, p. 97). Trebuie deci să admitem caracterul eterogen, popular, multietnic (și multicultural) al paleocreștinismului românesc.

20. Mai greu de cercetat este epoca posterioară sec. IV, în *Dacia* romană, și aceea de după sec. V, în *Scythia Minor*. Constantin cel Mare (împărat între 306 și 337) a pus capăt, definitiv, persecuțiilor religioase prin Edictul de la Milano din 313 (Galeriu dăduse un edict de toleranță în 311) și a permis organizarea ierarhiilor creștine. O dată cu întemeierea capitalei Constantinopol și cu relația directă dintre Biserică și Stat, creștinismul pontic-danubian și cel carpatic intră în subordonarea ierarhică a Imperiului Roman (ce va deveni, după 395, *Oriental*). Misiunile Bisericii sunt rodnice, convertirile se înmulțesc (cuprinzându-i pe goți și alte popoare migratoare), în toate zonele dunărene (legate, acum, și de cetățile imediat sud-danubiene). Comunitățile creștine din *Dacia* au fost în strânsă legătură cu scaunele episcopale din dreapta Dunării (*Sucidava*, *Durostorum*) și cu Peninsula Balcanică (unde, în *Tesalonic*, se creează „vicariatul de *Illyricum*”, imediat dependent de Roma, către sfârșitul sec. IV până prin sec. VI). Prin teritoriile o dată romanizate de la nordul Dunării trec popoarele migratoare – dintre care, mai ales hunii – care, așezându-se în *Pannonia*, întrerup legăturile fostei *Dacia Romana* cu restul lumii romane antice (până în sec. V – VI, *Dacia* avea legături cu Peninsula Balcanică, *Dalmația*, bazinul Mării Adriatice, Italia de Nord – de unde proveneau chiar unele obiecte creștine). Dar dependențele canonice ale primelor comunități

creștine din aceste zone nu se cunosc. Nici de mărturii privind practicile creștine și structurile sacerdotale nu dispunem (pentru sec. IV–V). Se pot presupune organizări creștine rudimentare, sporadice, izolate, în secretul existenței populațiilor rurale sau de pe lângă centrele urbane rămase nedistruse. De aceea creștinismul nostru de la început s-a grefat pe un fond preexistent, popular, primitiv, continuând în bună măsură anumite credințe autohtone, datini și obiceiuri locale. Asemănările cu creștinismul implantat la toate „neamurile” – încă de pe vremea Apostolilor – sunt evidente. (O excepție însă: Scythia Minor, înglobată în Moesia Inferior, unde, sub supravegherea Bizanțului, s-au întemeiat bazilici pe cultul martirilor, începând din sec. V.)

Iustinian I (527–565) instituie o arhiepiscopie, *Iustiniana Prima*, căreia îi subordonează două episcopii din Banat (*Litterata, Recidiva*), dând astfel un impuls organizator-canonic creștinilor din comunitățile ex-Daciei Romane – și orientându-i, la început, spre autoritatea latină, spre Roma, și, ulterior, spre Bizanț (integrând și Grecia). În astfel de circumstanțe s-a constituit și terminologia creștină în limba romanică ce devenea română: într-o structură latină orientală, cu elemente grecești, în stratificări treptate (cum am arătat mai înainte), în zone diocezanе diversificate. Creștinismul românesc nu este unitar (de aceea, terminologia creștină latină nu poate fi o dovadă suficientă, sigură, pentru continuitatea daco-romană a comunităților românești).

21. Se vedește astfel faptul că pătrunderea creștinismului în zonele nordice ale Peninsulei Balcanice, în interiorul sau dincolo de *limes* s-a realizat diferit: 1. în zona Dobrogei, a Dunării de jos, în sudul Moldovei și în Muntenia de Vest – provenind, prin Balcanii Orientali, din regiunile greco-bizantine și 2. zona vestică, pătrunzând prin Banat, Țara Hațegului, în Transilvania, până în pusta Pannoniei, adică pe linia pe care au intrat în Dacia armatele romane (Via Apollonia – Moesia – Drobeta – Sarmizegetusa). Cele două „ramuri” ale creștinismului pontic-danubian-carpatic (Scythia Minor și Dacia romană) sunt legate, direct și indirect, de Peninsula Balcanică și de Bizanț.

22. Deosebit de semnificativă este coincidența dintre aceste două direcții de pătrundere a creștinismului și cele două „coridoare culturale” descoperite și examinate de Theodorescu 1972, p. 339-348, 1982, p. 13-25 (Gheorghe Brătianu vorbește despre „două sfere de influență și de civilizație pe teritoriul românesc, una a latinității, în jurul masivului apusean al Carpaților, purtând pecetea de neșters a latinității care a reușit să-și asimileze vechiul fond geto-dacic, și cealaltă, în jurul gurilor Dunării, deschisă curențelor diverse ale etapei și ale regiunilor balcanice” (*Le problème de la continuité daco-romane*, București, 1944, p. 22). Amândouă aceste „coridoare” de cultură treceau prin Macedonia (și Grecia) și începeau, primul (cel occidental), la Salonic (Thessalonic) și se îndrepta spre zona Illyricum, iar cel de-al doilea (oriental), direct de la Constantinopol spre nord, prin Scythia

Minor, la Dunăre. Aceste două zone coincideau cu bine cunoscuta autoritate metropolitană din Tauresium (*Iustiniana Prima*) care, la început subordonată Romei și ulterior (sec. VIII) Orientului constantinopolitan, domina latinitatea creștină balcanică până la invazia slavilor? În orice caz, cel dintâi – cel vestic – era marcat de cultul Sf. Dumitru (cf. toponimicele precum *Mitrovica*, rom. *Sumedru*, magh. *Syávaszentedemeter* – în Ungaria, catolică, se serbează cu fast Sf. Dumitru), iar cel de-al doilea este însemnat prin cultul Sf. Gheorghe (biserici cu hramul Sf. Gheorghe, la Constantinopol, Varna, Giurgiu, brațul dunărean Sf. Gheorghe – cf. Theodorescu 1982, p. 13: spațiul oriental, „anatoliano-est-balcanic” apare conturat mult înaintea celui alt. Altfel spus, și din vest, și din est cultura creștină a teritoriilor pontice danubiano-carpatică (Scythia Minor și Dacia romană) erau legate („visceral”!), prin Balcani, de Bizanț. Creștinismul românesc original apare – încă o dată fie spus – ca o emanație dublă sud-est europeană.

23. De aceea putem afirma că populațiile din această parte a Europei (pontico-dunăreano-carpatică) sunt pătrunse de ideile religiei lui Iisus Hristos din cele mai vechi timpuri, poate chiar din epoca apostolică (cel puțin în Scythia Minor). Aceste populații au început a fi creștine înainte de oricare delimitare etnică sau statală. Organizația ierarhică și canonică a Bisericii (sec. III–V) le-a găsit creștinate! Creștinismul lor era popular, etnic eterogen, răspândit în comunități „piele de leopard”, uneori fără legătură unele cu altele. Asemenea comunități disparate, creștine și românofone, există și azi în Peninsula Balcanică (pe munți, în Balcani și în Pind, păstorii aromâni; în Dalmația, mauro-vlahii): aceste populații mobile (nomade, chiar) sunt de religie greco-ortodoxă și nu cunosc ierarhiile unor organizații bisericești.

Ierarhia bisericii creștine s-a instaurat mai târziu, o dată cu eliberarea creștinilor de sub opresiunea statală (sec. IV) și, mai ales, după întemeierea primelor state etnice slave (sec. VIII–IX).

În același timp, această subordonare religioasă sud-balcanică și-a făcut simțită acțiunea în tot cursul istoriei românilor. Mentalitatea bizantină s-a opus curentelor religioase occidentale, latine (Roma), catolice (Ungaria, Polonia) și reformate (Germania) – dar a admis, cu consecințe cultural-istorice grave, ceea ce venea, în numele ortodoxiei bizantine, fie prin Grecia, fie prin Ucraina și Rusia. Aderând la o uniune greco-bizantină, ortodoxă, biserica românilor ignora romanitatea europeană occidentală.

Iată de ce punem sub semnul îndoielii afirmațiile lui E. Lozovan (cel care vedea, în Bizanț, „un sostituto linguistico latino”) și considerăm că elementele greco-bizantine sunt preponderente în creștinismul românesc. A vorbi numai despre „latinătate” (precum Pârvan 1911), în aceste circumstanțe, este insuficient sau chiar inoperant. Bizanțul grecesc și transformările lui bizantine au impus dintru început „latinități” originare a religiei creștine românești o orientare evidentă spre Balcani.

Bizanțul greco-latin original rămâne cheia și centrul imperial-religios al creștinismului balcanic – și, implicit, al celui danubian și carpatic – adică al românilor⁸.

BIBLIOGRAFIE

- Caragiu Marioțeanu 1993 = Matilda Caragiu Marioțeanu, *Païen, chrétien et orthodoxe en aroumain, în Studi rumeni e romanzi...*, I, Padova, p. 52–73.
- Daicovicu 1972 = H. Daicovicu, *Dacii*, Cluj.
- Densusianu 1901 = O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris.
- Eliade 1980 = Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București.
- Fischer 1985 = I. Fischer, *Latina dunăreană*, București.
- Giurescu 1971 = C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, București.
- Gudea – Ghiurco 2002 = Nicolae Gudea – Ioan Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români*, Cluj.
- Lozovan 1962 = E. Lozovan, *Villages, campagnes et routes de la Romania Orientale*, in *Geschichte der Hunnen*, Berlin (cap. 15).
- Madgearu 2001 = Alexandru Madgearu, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București.
- Mihăescu 1978 = Haralambie Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucarest – Paris.
- Niculescu 1999 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, III, Cluj.
- Panaiteacu 1969 = P. P. Panaiteacu, *Introducere în istoria culturii românești*, București.
- Pârvan 1911 = V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București.
- Pippidi 1976 = D. M. Pippidi (coordonator), *Dicționar de istorie veche a României*, București.
- Popescu 1994 = Emilian Popescu, *Le christianisme en Roumanie jusqu'au VIe siècle à la lumière des nouvelles recherches*, in *Christianitas Daco-Romana*, București.
- Popescu 2001 = Emilian Popescu, *Creștinismul timpuriu pe teritoriul României*. 1. *Originile apostolice*. 2. *Bizanțul sau Roma?*, în *Priveghind și lucrând pentru mântuire*, Iași.
- Stoicescu 1980 = Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București.
- Theodorescu 1972 = Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile medievale românești (sec. X–XIV)*, București.
- Theodorescu 1982 = Răzvan Theodorescu, *Despre „coridoarele culturale” ale Europei de Sud-Est*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice”, seria IV, t. VII, p. 7–27.
- Istoria României* 1960 = *Istoria României*, vol. I. Ediție coordonată de C. Daicovicu, București.

Università degli Studi
Istituto di Filologia Romanza
Via Mantica, 3
Udine, Italia

⁸ O analiză deosebit de minuțioasă a vestigiilor creștine de pe teritoriul Daciei romane au întreprins Alexandru Madgearu (2001) și Nicolae Gudea – Ioan Ghiurco (2002). Precum alți istorici români, acești arheologi accentuează însemnătatea creștinării din Dacia de Vest, aflată sub dominația Romei, pentru istoria „continuității” românilor în Transilvania. Ne deosebim, prin ceea ce am scris în prezentul studiu, de acest unilateral punct de vedere, în sensul că, analizând în profunzime originile creștinismului pe teritoriul nostru, descoperim pătrunderea lui pe mai multe filiere – și grecești, și romane, dacă nu și prin sciți. Ideea unei creștinări apostolice – prin Sf. Andrei – nu este departe de această concepție multiculturală a creștinismului nostru. De bună seamă, terminologia creștină românească este de origine latină – dar, să nu uităm, această terminologie se construiește abia prin sec. IV. Până atunci, limba greacă – în Scythia Minor, cel puțin – trebuie luată în considerare: era, foarte probabil, o limbă „locală” a grecilor creștinați – alături de limba latină. Altfel spus, terminologia, vestigiile, martirii creștinismului și „formarea poporului român” sau „continuitatea” în Dacia ar trebui să rămână probleme diferite, dezlegate una de cealaltă.